

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

САЛАМАТІНА Тамара Миколаївна

ПРОБЛЕМИ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ДІЯЛЬНОСТІ
СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ

Спеціальність 07.00.01 - Історія громадських
рухів і політичних партій

А в т о р е ф е р а т

на здобуття вченого ступеня кандидата
історичних наук

Київ - 1993

№ 26.499

Роботу виконано на кафедрі історії та українознавства Харківського інституту інженерів залізничного транспорту

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор Дмитроченко М.Ф.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор Беренштейн Л.Ю.
кандидат історичних наук, доцент Салабай В.Ф.

Ведуча організація - Харківський сільськогосподарський університет

Захист відбудеться "___" _____ 1993 р. о ___ год.
на засіданні спеціалізованої ради К.068.18.03 у Київському державному університеті імені Т.Г.Шевченка /252601, Київ-ГСП, вул.Володимирська, 601.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Київського університету.

Автореферат розіслано "___" _____ 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради, кандидат історичних наук, доцент

І.В.Іванцова

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00825616 (S)

В-26, 754

Актуальність теми дослідження. Досягнення Україною державної незалежності настійно вимагає розробки самостійної аграрної політики, яка дозволила б вивести економіку із кризового стану і забезпечити її високоєфективне функціонування. Протягом минулих років проблема забезпечення населення продовольством висувалась в розряд пріоритетних, але практично вона вирішувалась в рамках розподільно-бюрократичної системи господарювання. Тому кризові тенденції у сільській економіці не було подолано, вони наростали та поглиблювалися, при чому відбувалося це у багатій у сільськогосподарському відношенні Україні. Маючи родючі ґрунти, сприятливі для сільського господарства природні умови, винятково працелюбне селянство з його одвічним досвідом ефективного господарювання, Україна здатна швидко відродитися і увійти до числа найбільш розвинутих країн світу. Для цього, крім усього іншого, вона повинна мати далекосяжну аграрну політику, як визначальну основу для практичних дій по дальшому ефективному розвитку продовольчої сфери.

Розвиток нових форм господарювання і власності на селі є не тільки господарським явищем, але й політичним процесом, що спричиняє ломку соціального укладу села, викликає зміни соціально-економічної формації. Ця обставина зумовила активний пошук з боку різних політичних сил України шляхів створення ефективної, соціально орієнтованої ринкової економіки, форм і методів запровадження ринкового механізму у виробничі відносини, у тому числі і аграрної сфери.

Зміна політичної ситуації в Україні, викликана проголошенням її незалежності, докорінним чином змінила і роль політичних партій у суспільному житті: з опозиційних угруповань вони перетворилися у політичні сили, що отримали можливість у рівному змаганні довести життєздатність своїх програмних гасел.

Але швидко зміна ситуації виявилася несподіваною для багатьох із них. Руйнівний потенціал, що слугував несучою конструкцією програм багатьох з українських партій, залишився незацитаним, а зміна лозунгів руйнування на конструктивні програми розбудови виявилася під силу далеко не всім. Проте частина партій вже мала більш або менш чітке уявлення про шляхи побудови Української незалежної держави, її політичної, соціально-економічної та духовної основи, що знайшло відбиття в їх програмних документах. Не всі вони приділили увагу безпосередньо проблемам аграрної політики, але аналіз економічної частини їх програм, і в першу чергу ставлення до проблем становлення ринку, роздержавлення, приватизації, дає можливість визначити пріоритети тієї чи іншої партії і стосовно проблем сільського господарства.

Виходячи з цього, дисертант вважає актуальним дослідити тенденції становлення багатопартійності в Україні; як відбивалися у програмних документах різних політичних партій проблеми перебування аграрних відносин; яким є реальний вплив тих чи інших партій на створення матеріальних і соціально-психологічних передумов розвитку нових форм господарювання на етапі переходу до ринкової економіки.

Актуальність дослідження посилюється необхідністю простежити практику взаємодії партій та їх організацій з іншими політичними інститутами суспільства в умовах становлення економічного та політичного плюралізму; визначити ступінь впливу на свідомість і діяльність селян процесів перетворень у аграрному виробництві, подолання відставання їх свідомості від об'єктивних соціально-економічних і політичних змін.

Зміст аграрної реформи, її результати і наслідки обумовляють не тільки темпи і характер економічних перетворень в цілому, але також прямо і опосередковано вплинуть на долю демократичних пере-

творень у нашій країні. Ця обставина надає темі дослідження особливої актуальності.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця 80-х до початку 90-х років. Це невеликий за часом проміжок, але він умістив події, які для українського народу склали цілу історичну епоху. Найвизначнішими з них стали проголошення України незалежною державою; початок становлення реального політичного плюралізму; перші кроки по шляху до ринкової економіки, перетворень у виробничих відносинах і соціально-економічній сфері.

При підготовці даного дослідження автор широко використовував праці радянських та іноземних дослідників з області історії, економіки, політології, соціології, філософії. Всю вивчену по темі літературу умовно можна підрозділити на дві частини. До першої віднесено роботи, що допомагають зрозуміти об'єктивну обумовленість процесів перетворень на селі; до другої — праці, що розкривають сутність змін, що відбуваються на селі, форми, в які ці зміни втілюються, явища, що прискорюють або гальмують реформування у аграрній сфері, роль політичних структур у формуванні нової ідеології перетворень, їх вплив на свідомість і поведінку людей на селі.

Зміни у політичному житті республіки відбувалися з такою стрімкістю, що література, видана за відносно малий проміжок часу, потребує і хронологічної градації.

Розпочаті у середині восьмидесятих років демократичні перетворення викликали надзвичайний інтерес до суті і наслідків процесів, що відбувалися на селі на весь радянський період його історії. Заслужовують схвалення ті праці, автори яких, спираючись на історичний досвід, доводили згубність політики, що проводилася КПРС і державою щодо села, необхідність розробки і здійснення заходів по демонтажу механізмів гальмування в

економічній та соціальній сфері.¹ Певну роботу здійснили українські історики по розробці проблем розвитку українського села на сучасному етапі, його економічного становища, що не відповідає вимогам часу і потребам республіки, занедбаній соціальній сфері, загрожуючій демографічній ситуації, екологічній кризи.²

Більша частина історичної літератури 80-х років, так само як і попередніх десятиліть, пройшла під знаком партійного керівництва тими чи іншими процесами на селі. Давчи загальну характеристику історико-партійних досліджень, що вийшли у світ у 80-ті роки, дисертант доходить висновку, що всі вони несли на собі відбиток часу: висвітлюючи позитивні риси роботи правлячої партії та її організацій на селі чи піддаючи діяльність КПРС гострій критиці, автори не могли відійти від стереотипу, що всі досягнення, а в останні роки і всі недоліки і прорахунки необхідно пов'язувати з іменем і діяльністю КПРС.

¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990; Дерев'янкін Т. Колективізація // Під прапором ленінізму. - 1989. - № 4; Діброва С.С. Сталінський "великий перелом": погляд із 80-х // Про минуле - заради майбутнього. - К., 1989; Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. в Україні // Укр. іст. журн. - 1990. - № 6; Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931-1933 рр. // Укр. іст. журн. - 1989. - № 3; Разумов В.А. "Раскрестьянивание" - термин и содержание, временные рамки // Вопросы истории КПСС. - 1989. - № 10.

² Борисенко М. Демографічна ситуація у республіці // Під прапором ленінізму. - 1990. - № 17; Панченко П.П. Становище українського села /60-80-ті роки// Укр. іст. журн. - 1989. - № 8; Пилипенко В. Захист людини - захист природи // Наука і культура. Україна: Щорічник. - К., 1989. - Вип. 28 та ін.

В той же час ряд праць, написаних в останні роки, становлять вагомий внесок у розробку проблем аграрного сектору України. В них здійснена спроба розкрити причини і суть недоліків у розв'язанні завдань, пов'язаних з вирішенням продовольчої проблеми. В цих працях з урахуванням уроків минулого формуються нові підходи до аналізу соціально-економічних проблем села; показано суперечливий характер діяльності організацій КПРС на селі, узагальнені причини і фактори, що заважали розвитку господарської самостійності сільськогосподарських підприємств, впровадженню прогресивних форм організації та стимулювання праці, перебудові економічних відносин.

Деякі аспекти нашої проблеми знайшли відбиття у ряді дисертаційних досліджень. В них зроблена спроба проаналізувати гальмівні фактори розвитку аграрної сфери, її соціального та духовного відродження, культурного розвитку сільських трудівників. В дисертації М.Ф.Дмитроченка розглядаються проблеми впровадження різних форм підряду, особливо орендного, аналізуються причини, що стримували його розповсюдження. У дисертації Шварця В.П. показано взаємозв'язок між поняттями "нові виробничі відносини" і "демократизація". Автор підкреслює, що без пошуку нових форм господарювання, стимулювання ініціативи і творчої активності сільських трудівників, розвиток демократії на селі відбуватиметься лише на рівні гасел. Проблема удосконалення виробничих відносин в аграрній сфері присвячена дисертація В.Ф. Плиська. В ній розглянуто методи, за допомогою яких правляча партія намагалася досягти цієї мети, не вдаючись до радикального зламу усієї системи позаекономічних розподільно-адміністративних відносин держави із селом. Дисертаційне дослідження Г.П. Морія порушує значне коло проблем, пов'язаних із станом, розвитком, досягненнями і втратами аграрної політики.

Даючи загальну характеристику названих та інших праць, автор відзначає досить жорсткий ідеологічний тиск, якого зазнавали дослідники навіть в "перебудовний" період. Так, головними причинами відставання сільського господарства називались явища другорядного характеру, як недоліки організаційно-політичної роботи серед сільських трудівників, погана робота партійних комітетів окремих областей, районів, господарств, недостатня кількість сільськогосподарських кадрів, слабка шефська допомога міста селу тощо. З позицій політичного плюралізму дано аналіз процесів у аграрній сфері в дисертації Циткілова П.Я.¹, в якій досліджуються реформи у сфері виробничих відносин, розвиток нових форм господарювання і власності на селі. Дано аналіз причин, через які "монополююча функціонуюча" КПРС виявилася неспроможною здійснити радикальні зміни в сільськогосподарському виробництві. Цікаві міркування автора про нові тенденції в суспільно-політичному житті республіки, про необхідність співпраці різних політичних сил в сприянні вирішенню проблем села, перетворенням в економічних відносинах, піднесенню в соціальній сфері. Однак видається дещо передчасним оптимізм автора з приводу ліквідації "монополюючих структур КПРС" і очікуваного у зв'язку з цим швидкого вирішення усіх проблем нашої економіки, в тому числі і сільської..

Проблеми, що їх піднімає дисертант, у значній мірі знайшли відбиття у праці "Основные направления реформы аграрного сектора независимой Украины".² В ній автори наголошують на думці, що шляхом виходу із кризи має бути курс на зміну виробничих відносин через запровадження багатоманітності форм власності і гос-

¹ Циткилов П.Я. Развитие аграрного сектора Украины и Российской Федерации в 80-90-е годы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. - К., 1992.

² Основные направления реформы аграрного сектора независимой Украины / Авторы: Л.Е. Беренштейн, Ф.А. Джос, В.В. Диденко и др. - К.: УСХА. - 1992.

подаровання. Важливо і те, що в ній дано характеристику аграрних програм ряду українських партій.

Значний доробок у вивчення проблем становлення багатопартійності на Україні, систематизації і вивченню програмних документів нових партій вніс В.М.Литвин. Проведена ним робота по підготовці до друку документів політичних партій і коментарі до них в значній мірі полегшили дослідникам вивчення проблем сучасної політичної історії України. Цікаві дослідження з даної проблеми було здійснено в працях О.Гараня.¹

Новим явищем в історіографії, що стало можливим після падіння монополії на ідеологію і світогляд, стала література української діаспори. Тільки останнім часом з'явилася можливість ознайомитися з рядом праць, виданих за кордоном, в яких висвітлюється багато проблем із сучасної історії України. Так, в праці О.Субтельного² пропонуються нові підходи, оцінки, а також багатий фактичний матеріал.

Оскільки література діаспори не набула ще достатнього поширення, значний інтерес представляє праця "Висвітлення аграрних відносин в Україні у працях вчених і політичних діячів української діаспори /1917-1991 рр./".³ Праця знайомить, зокрема, з поглядами І.Витановича з приводу програмних вимог українських партій по земельному питанню у 1917-1920 роках. Проблема селянських

¹ О.В.Гарань. Передмова // У кн.: Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. - К., 1991; Від створення Руху до багатопартійності. - Видавництво тов-ва "Знання" України. Серія І "Час". - № І. - К., 1992.

² Субтельний. Україна: історія. - К., 1991.

³ Висвітлення аграрних відносин в Україні у працях вчених і політичних діячів Української діаспори /1917-1991 рр./ - К., 1992. /Автори-укладачі: Л.Ю.Веренштейн, В.Я.Галаган, В.П.Михайлюк/.

господарств була темою досить гострих дискусій у середовищі політичних партій України на початку нашого століття і це почально для сьогодення.

Аналіз опублікованих праць і дисертацій свідчить про те, що уся сукупність проблем аграрних відносин посідає важливе місце в науковій літературі. Проте значна частина питань розглядалася ізольовано від процесів демократичних перетворень у суспільстві, оскільки явища ці нові і знаходяться на початковому етапі свого становлення. Проте комплексного дослідження процесів політичного впливу на розвиток аграрних відносин з боку різних політичних сил України в умовах формування ринкових відносин до цього часу не проводилося. Дана дисертація являє собою першу спробу в певній мірі заповнити цей пробіл.

Мета дисертації: на базі всебічного аналізу фактичного матеріалу визначити місце і роль політичних партій і громадсько-політичних організацій України у виробленні і здійсненні нової аграрної політики у перехідний до ринкової економіки період.

Автор намагається досягти поставленої мети шляхом вирішення завдань:

- виявити аспекти проблеми, що не знайшли достатнього висвітлення в історичній літературі;
- розкрити сутність протиріч, що складають основу розвитку аграрних відносин на Україні; виявити позитивний і негативний досвід розвитку аграрного сектору економіки, з'ясувати фактори, що гальмували здійснення перетворень;
- визначити роль політичних партій і громадських організацій і рухів в процесі становлення нових аграрних відносин; на основі співставлення програмних документів з'ясувати відношення партій до проблем і шляхів аграрних перетворень;

- дослідити процеси впливу політичних партій і їх організацій на формування у селянства рис господарів землі; обґрунтувати необхідність внесення у свідомість селян сучасної ідеології господарювання в умовах економічного, політичного і ідеологічного плюралізму;

- проаналізувати форми і методи впливу різних політичних сил на законодавчі та виконавчі органи, державні структури; прослідкувати практику роботи безпосередньо у селянській масі;

- оцінити адекватність політичної роботи у сфері аграрного виробництва етапу переходу до ринкової економіки, вилучити уроки і обґрунтувати пропозиції по підвищенню її ефективності.

Поставлені завдання вирішуються на основі широкої джерельної бази. Це документи політичних партій, їх програми, статuti. Коло джерел доповнюють постанови, резолюції, заяви з'їздів і конференцій політичних партій, виступи і статті їх лідерів і активістів.

Важливим джерелом є також документи Верховної Ради України, її закони, постанови і рішення уряду України; державна і відомча статистика; матеріали соціологічних досліджень.

Велику роль для дослідження даної теми зіграли матеріали преси. Автор широко використав статті і кореспонденції з актуальних проблем аграрної реформи, авторами яких були політичні і господарські працівники, вчені.

В ході дослідження було вивчено публікації нових громадсько-політичних об'єднань, друкованих органів різних політичних партій, громадських рухів.

З урахуванням завдань дослідження основну увагу приділено вивченню двох сторін проблеми: досвіду вирішення аграрних перетворень в кінці 80-х - на початку 90-х років і особливостей впли-

ву різних суспільно-політичних структур, в першу чергу політичних партій, на ці процеси.

Методом дослідження є проблемний і частково проблемно-хронологічний, коли мова йде про динаміку тих чи інших явищ і процесів. При вирішенні поставлених у дослідженні проблем автор намагався досягти відповідності своїх наукових пошуків основоположним методологічним принципам об'єктивності і історизму. На сучасному етапі суспільного розвитку всебільшого значення набуває принцип соціальності, покликаний враховувати інтереси різних верств і груп населення у їх взаємодії. З подальшим розвитком ринкових відносин і соціальної структуризації суспільства цей принцип відіграватиме все більш відчутну роль і наповнюватиметься реальним змістом.

Наукова новизна і практичне значення роботи полягає в тому, що практично вперше проблеми нових економічних відносин в аграрному секторі розглядаються в якійсь новій політичній і економічній ситуації, коли Україна вирішує проблеми своєї економічної політики як суверенна незалежна держава. Здійснений автором аналіз процесів, що відбуваються на селі, як позитивних, так і негативних, може бути використаний при розробці сучасної аграрної політики на Україні.

В дослідженні показані втрати, спричинені сільській економіці республіки політиком центру, яка здійснювалася без урахування національних особливостей і регіональних можливостей України;

проаналізовано багатоманітність взаємовідносин між державними структурами і аграрним сектором; показано згубність аморальної політики по відношенню до селянства, залишкового принципу в економічній і соціальній сфері;

здійснено спробу комплексного розгляду всієї множини нових

форм організації праці, при цьому підкреслюється, що ні одна з них не повинна одержувати штучного пріоритету, оскільки тільки різноманітність форм господарювання і власності здатна забезпечити дійсну демократизацію всіх сторін сільського життя;

досліджено політичні процеси, що відбувалися в Україні в цей період і їх вплив на аграрну політику. Вивчені програмні документи різних політичних партій і проаналізовано можливості їх впливу на стан справ в аграрній сфері;

на основі першого дослідження діяльності політичних партій по здійсненню перетворень соціально-економічних і політичних відносин на селі запропоновано деякі рекомендації по покращенню цієї роботи з метою досягнення більш відчутних результатів.

Апробація дослідження. Головні висновки і положення дисертації викладено у кількох публікаціях. Автор також прийняв участь у виданні методичного посібника для викладачів і студентів "Громадсько-політичні процеси в Україні у другій половині 80-х - початку 90-х років". Підсумки дослідження автором викладалися у виступах на республіканській конференції "Українська державність: історія і сучасність" /січень 1993 р./, на наукових конференціях в Харківському інституті інженерів залізничного транспорту.

Структура роботи. дисертація складається із вступу, трьох розділів, заключення і списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її хронологічні рамки, мета і основні завдання дослідження, аналізується стан наукової розробки і джерельна база проблеми, наукова новизна і практичне значення дисертації.

У першому розділі "Соціально-економічні та політичні передумови розробки нової аграрної політики на Україні" дано аналіз об'єктивних і суб'єктивних факторів соціального, економічного і політичного характеру, що обумовили необхідність розробки незалежною Україною власної аграрної політики. За всі роки Ряданської влади Україна не мала самостійної аграрної політики. Її заміниками були різні партійні та урядові постанови, плани, продовольча програма і т.п.

Кризовий стан, в якому опинилося сільське господарство України, обумовлений тими ж чинниками, що призвели до кризи і всю систему: адміністративні методи господарювання не тільки вичерпали свої можливості, але й стали гальмом розвитку України. Але стосовно сільського господарства, крім загальних, існували ще й специфічні причини, що зумовили особливо критичний його стан. Це, по-перше, особлива політика держави щодо аграрного сектору і, по-друге, політика центральних органів щодо республік та регіонів.

Держава ніколи не вважала інтереси аграрної сфери і селянства рівними інтересам промисловості і робітничого класу. Зарезервоване в розряд відживаючих елементів, що у перспективі повинні зробитися різновидом індустріального пролетаріату, воно було обійдено не тільки суттєвою соціальною політикою держави, але й в силу "економічної необхідності", що існувала повсякчасно, при-

рікалося на постійні жертви, являючись невідплатним донором індустрії.

Хибна в головних своїх проявах практика відношення держави до сільського господарства пустила глибоке коріння. Сільське господарство не виходить з кризи тому, що причини її, маючи коріння в минулому, не ліквідується, а продовжують накопичуватися. В основі відносин між державою і аграрним сектором залишається принцип, по якому держава брала продукцію по відповідних закупівельних цінах, а замість розподіляла матеріально-технічні ресурси. Тут якраз і утворювалися дві проблеми, що гальмували виробництво: перша - низькі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію і несбалансовані ціни на товари, що потрапляють на село; друга - відсутність у держави в необхідному обсязі матеріально-технічних ресурсів. А оскільки сільське господарство завжди було "в обозі" індустрії і військово-промислового комплексу, то і всі розмови про підтримку села дахі слів і декларацій не йшли. Гострота продовольчої проблеми, стрімко наближавчись до критичної відмітки, загострила політичну обстановку. Підсумки розвитку аграрного сектору за останні роки свідчать про прояви вкрай негативних, небажаних тенденцій - різкого скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, зменшення посівних площ і зниження врожайності майже всіх основних культур, скорочення поголів'я худоби і птиці. Таким чином, сільське господарство України опинилося в стані глибокої кризи, яка охопила економіку аграрного сектору, сферу виробничих відносин, взаємовідносини між сільським господарством та іншими галузями народного господарства, соціальну сферу, екологію.

Загальний тяжкий стан сільського господарства в Україні набував специфічних проявів у зв'язку з вадами і деформаціями

регіональної економічної політики. Нехтування національними особливостями при здійсненні аграрної політики на Україні відбилося у практиці жорстко-директивної політики центру, у його стримуванні процесів економічної самостійності регіонів, у командному розпорядженні продовольчими фондами республіки. Проблема економічних відносин України з центром надзвичайно складна: доступ до статистики, яка могла б дати вичерпну відповідь на це питання, багато років було повністю перекрито. Визнаючи безперечним, що за роки Радянської влади Україна зазнала вражаючого економічного прогресу, багато дослідників вважають, що Україна робила внесок більший, ніж була її частка в економічному розвитку СРСР. Варто погодитися з висновком американського економіста Холланда Хайтера, який підкреслював: "Вилучення поточного доходу України і використання його в інших регіонах СРСР складає основну рису економічної історії України".¹ Незалежно від позиції дослідників з цього приводу, видається цілком справедливою думка з цього питання О.Субтельного, що економічна доля України вирішувалася у Москві, де економічні інтереси України не були приматом.²

Напружено працюючи, народи України, як правило, не отримували усього того, що вони заробляли, ні прямо, ні опосередовано. Так, наприклад, капітальні вкладення в соціальну сферу на одного жителя республіки були у 1988 році меншими, ніж в цілому по СРСР, на 192 крб., а в порівнянні з РСФСР - на 379 крб. Середня заробітна плата становила в СРСР 217, а на Україні - 196 крб. Ще більш дискримінаційними ці показники виглядають стосовно сільськогосподарського виробництва. Посідаючи 1-3 місце в Союзі по ви-

¹ О.Субтельний. Україна. Історія. - К., 1991. - С.455.

² Там же. - С.457.

робництву сільськогосподарської продукції /зерно, цукор, м'ясо, олія, молоко тощо/, Україна за середньорічною оплатою праці колгоспників займала лише 11 місце серед 15 республік. Ресурсна база економіки України у співставленні з іншими республіками характеризувалась найвищим використанням землі з метою сільськогосподарського виробництва і разом з тим більш низьким ступенем інвестиційної діяльності в порівнянні з іншими регіонами. Україна мала значно вищі, ніж у цілому по СРСР, показники розвитку суспільного виробництва, а рівень життя населення помітно нижчий. Так, частка республіки у загальному об'ємі виробленого в Союзі національного доходу складала 16 % /серед республік це було 2 місце після РСФСР/, хоча за показниками на душу населення серед союзних республік вона посідала лише 6 місце.

3. проблемами економіки тісно пов'язані питання екології.

Україна опинилась у стані екологічної кризи. Рівень техногенного навантаження на водні ресурси, ґрунт, атмосферу в 10-15 разів більший, ніж у середньому по СРСР. 20 млн. тонн промислових відходів закривають 30 тис. гектарів сільськогосподарських угідь. Підтоплені ґрунти займають до 60 % території республіки. В Україні, яка займає менше 1 % суходолу, сконцентровано близько 5 % світового забруднення середовища. Внаслідок втрати сприятливого для проживання людей природного середовища сьогодні на Україні почалася найжахливіша з усіх можливих катастроф - виродження народу. У республіці неухильно скорочується народжуваність - у 1989 році вперше коефіцієнт став нижче одиниці. Саме серед українського селянства найвища в СРСР смертність і найнижчий темп народжуваності, що має тенденцію до подальшого зниження. Про невтішну демографічну ситуацію дають уявлення такі дані: за 1979-1989 рр. кількість жителів села зменшилася на

2,5 млн. чоловік або на II % /у цілому по СРСР це зменшення становило лише 0,9 %/.¹

Таким чином, економічна політика на Україні формувалася без врахування об'єктивних потреб та інтересів її народу, належної оцінки регіональних умов та екологічних можливостей окремих її регіонів.

Політична незалежність України створює реальні передумови для розвитку її економічної незалежності. Складовою її становлення і зміцнення має стати всебічно обгрунтована аграрна політика, зорієнтована на максимально доступний для огляду період. Зміни в аграрних відносинах, і в першу чергу, у відносинах власності, покликані ліквідувати всі деформації у розвитку сільсько-го господарства, які призвели його до стану, що визначається як кризовий. Вирішення усього цього комплексу завдань і постало перед сучасними політичними силами України, оскільки держава і парламент існують як законотворчі інститути, а сама ідеологія перетворень формується партіями, у боротьбі ідей.

У другому розділі "Проблеми розвитку аграрних відносин у програмах сучасних політичних партій України" простежується процес виникнення і подальшого становлення нових політичних партій, громадсько-політичних об'єднань і рухів на Україні, пропонується періодизація цього процесу і класифікація існуючих політичних партій. Хоча процес "кристалізації" політичних партій і їх об'єднань продовжується і процес цей досить рухливий, але в основному політичні формування зайняли свої "ниші" на політичному тлі країни, і у ще рідкому середовищі різних політичних течій, пристрастей, уподобань все чіткіше визначаються центри консолідації навколо тих чи інших пануючих ідей.

¹ Вісті з України. - 1992. - № 12.

Один з таких центрів утворюють партії та громадсько-політичні організації національно-демократичного спрямування: Українська Республіканська партія, Демократична партія України, Українська селянсько-демократична партія та інші.

Другий центр консолідації – партії ліберально-демократичного спрямування, перш за все громадсько-політичне об'єднання "Нова Україна", ядро якого складають ПДВУ та частина соціал-демократів, партія зелених. Їхні орієнтири – пріоритет прав людини над правами нації, соціальне партнерство, вільне підприємство. – без державних і національних кордонів.

Третій центр складають партії та організації посткомуністичної орієнтації: Соціалістична партія України, Селянська спілка України, Українська селянська партія, Спілка трудящих, Вітчизняний фронт тощо.

Послідовне співставлення програмних документів різних партій по конкретним питанням політичного та економічного життя дозволяє визначити потенційних союзників та супротивників у досягненні тих чи інших цілей, а також знайти основу для компромісів і хоча б тимчасових союзів і блоків.

Аналіз аграрних частин програм партій національно-демократичного і ліберально-демократичного спрямування дає підстави для висновку, що в цілому їхнє бачення проблем соціально-економічних перетворень на селі дуже близьке, і відмінності проявляються лише в деталях механізму по їх реалізації та у темпах здійснення проголошених заходів. Усі із згаданих партій найбільш дієвою основою перетворень вважають приватну власність на засоби виробництва і землю, відмінності лише в мірі допущення державного сектору в сільську економіку, його частки в сільськогосподарському виробництві. Наголошуючи на необхідності першочергово-

го широкомасштабного роздержавлення основних засобів виробництва і запровадженні антимонопольного законодавства, партії пропонують різні шляхи приватизації: від аукціонів та розпродажу на конкурсній основі при одночасному частковому безкоштовному розподілі виробничих фондів як початкового капіталу /ЛДПУ/¹ до створення муніципальних фондів власності для подальшого переходу до приватновласницьких форм через акціонування /ДПУ/.²

За виключенням УХДП, ЛДПУ та УНДП, всі партії визнають необхідність перехідного періоду, коли б співіснували всі форми господарювання та власності, від селянських господарств до великих колективних, при умові докорінної перебудови останніх на дійсно-демократичних кооперативних засадах. Суттєвим є те, що програми цих партій розроблялися в умовах, коли колгоспно-радгоспна система лишалася домінуючою, поглинаючи основну частину фінансових коштів та матеріально-технічних засобів. Тому проголошувани партіями вимоги "узаконення принципу рівноправності"³ державних, кооперативних господарств, орендних колективів та селянських /фермерських/ господарств треба розуміти швидше як намагання створити більш сприятливі умови розвитку новим формам господарювання, навіть за рахунок традиційних, а не як клопотання про дійсно рівні умови для будь-якої форми організації праці. Свою позицію демократичні партії аргументують тим, що колективні форми господарювання ніде в світі, і в першу чергу в нашій країні, не задовольнили потреб народів у продукції сільськогосподарства, не змогли довести свою ефективність і життєздатність, а, навпаки, призвели до суцільного занепаду і гострої кризи в галузі.

^{1,2,3} Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. - К., 1991. - СС.151-152, 176, 99.

Така і подібна аргументація повністю відмітається політичними силами, що займають крайні ліві позиції. Вони наголошують на тому, що в умовах чиновницько-бюрократичної, адміністративно-розпорядної системи, що склалася, жодна форма господарювання - колективна чи індивідуальна, заснована на будь-якій формі власності - державній чи приватній, не змогли б ефективно функціонувати. І лише позбувшись жорсткого диктату і визиску з боку держави сільськогосподарське виробництво одержить, нарешті, можливість виявити свій потенціал, не тільки задовольнивши потреби народу, але й слугуючи базов для відродження економіки в цілому. Умовою здійснення цих завдань ліві політичні сили вважають збереження і розвиток великого усуспільненого виробництва на селі.¹

Здійснений аналіз теоретичних документів політичних партій України дозволяє стверджувати, що програми більшості партій у своїх частинах щодо сільської економіки мають більше точок дотикання, ніж розбіжностей. Практично всі партії, крім ЛДПУ і УХДП, визнають необхідність, принаймні на перехідний до ринку період, спів існування різних форм власності і господарювання. Тільки частина партій /ліберально-демократичного спрямування/ орієнтується в основному на форми господарювання, що ґрунтуються на приватній власності, інші /партії соціал-демократичного напрямку/ підтримують ідею вільної конкуренції і рівноправного змагання між різними формами і, нарешті, партії соціалістичного вибору, які, визнаючи плюралізм форм господарювання і власності основою розвитку сільської економіки вважають колективні господарства на новій майновій основі.

¹ Про аграрну політику СПУ на сучасному етапі: Резолюція першої Всеукраїнської загально-політичної конференції Соціалістичної партії України // Товарш. - № 5. - 1992.

Таким чином, кожна партія, здійснюючи конкретні заходи по підтримці і розвитку тих форм господарювання, які відповідають саме її політичним уподобанням, має змогу внести реальний вклад у вирішення проблем піднесення аграрної економіки України, не розпоршуючи сили та інтелектуальний потенціал на міжпартійні чвари. А в тих справах, що визнають невідкладними всі політичні сили /поширений соціально-економічний розвиток села, врегулювання взаємовідносин між містом і селом, між селом і державою, відродження української національної культури, особливостей побуту і традицій українського селянства, як носія української духовності і т.д./ велику користь могло б принести об'єднання зусиль усіх політичних сил України.

Проте реалії сучасної України свідчать про те, що політичне протистояння між різними суспільними течіями розвело сили, які декларують головною метою своєї діяльності захист інтересів села і селянства, на різні боки. Так, найбільш помітні політичні формування, що взяли на себе відповідальність за стан справ у аграрній сфері - Українська селянсько-демократична партія і Селянська спілка України та Селянська партія України - знаходяться на протилежних полюсах політичного спектру. Ідеологічне протистояння заважає їм поєднати зусилля у вирішенні завдань, спільних для сил різної політичної орієнтації, якими є проблеми села.

У третьому розділі "Вплив суспільно-політичних сил і течій на здійснення нової аграрної політики" визначено основні напрями діяльності різних політичних сил по здійсненню своїх програмних настанов. Політичні партії стали помітним фактором суспільного життя, що в тій чи іншій мірі відбивається на всіх його сферах - політичній, економічній, ідейній. Поки що далеко не всі партії мають можливість здійснювати реальний вплив на процеси, що від-

бувають, для частин з них більш нагальною є проблема

власного виживання, оскільки разом із становленням нової соціальної структури суспільства йде і процес уточнення ідейних орієнтирів, соціальної бази різних політичних сил. Звідси - нескінченні розколи, об'єднання, зміна гасел, лідерів. Ці, взагалі звичайні процеси становлення демократії, в конкретних умовах ще не побудованої державності можуть дати вкрай негативні наслідки. Ті ж партії, що визначилися ідейно і політично, отримали реальну можливість здійснити спробу поєднати свої теоретичні уявлення з практикою повсякденного життя.

Епіцентром політичного життя і протиборства різних суспільних сил стала Верховна Рада України. Відкрита політична боротьба, що розгорнулася, є закономірним продовженням розвитку суспільних процесів на Україні. У Верховній Раді є представники і фракції десяти партій, тобто у Верховній Раді та Радах всіх рівнів "сходяться" більшість політичних партій та формувань, що перетворює їх на арену політичних змагань. Саме боротьба між різними ідейно-політичними течіями в кінцевому підсумку формує ідеологію законів. Яскравим прикладом являється боротьба у Верховній Раді навколо законів, що визначають аграрну реформу на Україні. Перегляд прийнятих раніше законів про пріоритетний розвиток сільсько-го господарства, Земельного кодексу, прийняття ряду нових законів /"Про селянське /фермерське/ господарство", "Про форми власності на землю" та ін./ свідчать про значну еволюцію у поглядах депутатів на проблеми селянської реформи під впливом боротьби між демократичними і консервативними силами у парламенті. У згаданих законодавчих актах уже знайшов своє втілення основний атрибут ринкової економіки - приватна власність на землю та інші засоби виробництва. Отже, в результаті "боротьби ідей" Верховно

Гада ухвалювала ті закони, яких невідкладно вимагала потреба доби. Але шлях від прийняття закону до його втілення надзвичайно складний, і часом закони на місцях виявляються урізаними, спотвореними, а то і просто проігнорованими з боку тих, хто зобов'язаний відповідати за їх виконання. Невиконання законів щодо села породило справжню війну між урядом та селянством. Селян обурює, що і в умовах державної незалежності України визиск не тільки не припинився, а навіть посилюється. У ситуації загострення кризового стану, дальшого посилення протиріч між державними структурами і селянством, що веде до незворотних наслідків і загрожує завершитися повною руїною сільської економіки, політичні сили країни, незалежно від ідейно-політичної орієнтації, почали усвідомлювати свій обов'язок використати всі можливі засоби політичної дії, здатні вплинути на стан сільської економіки. Ряд політичних партій - УСДП, УРП, Рух, ССУ та інші - значно активізували роботу по підтримці і захисту села, використавши різноманітні форми політичної дії: звернення і заяви до Верховної Ради і уряду, підтримка бойкоту селом продукції промислових підприємств, що продали непомерні ціни на свою продукцію, створення страйкових комітетів і комітетів захисту села. Сначну роботу було здійснено осередками цих партій на місцях по впровадженню нових форм господарювання, проведенню акціонування і паювання колгоспного майна, підтримці фермерського руху.

Показово, що на рівні сільських Рад, багато з яких у своєму складі мають представників кількох партій та громадських організацій, протистояння проявляється у значно меншій мірі, ніж у Радах вищого рівня. Це пояснюється меншою політизацією сільського населення, його дещо відстороненим поглядом на політичні пристрасті і, в більшій мірі, тим, що на рівні сільських Рад наміри де-

путатів, незалежно від їх партійної приналежності і ідейних уподобань, співпадають в основному: врятувати село, недопустити остаточного руйнування сільської економіки, захистити селянина, відродити давні традиції українського селянства.

У Заключенні узагальнені результати дослідження, сформульовані висновки і рекомендації, які, на думку дисертанта, могли б сприяти активізації зусиль політичних сил республіки по прискоренню розвитку прогресивних процесів у сфері аграрних перетворень.

У період, що досліджується, головними напрямками діяльності політичних партій по здійсненню перетворень у сфері виробничих відносин аграрного сектору, піднесенню соціального і культурного рівня життя на селі стали:

- розробка теоретичних положень щодо політики в аграрному комплексі України, вироблення практичних рекомендацій по їх здійсненню;

- боротьба у вищих органах державної влади, перш за все у парламенті, за прийняття законів, які б відповідали вимогам прискореного здійснення прогресивних перетворень на селі;

- здійснення впливу на виконавчі органи влади по контролю за втіленням прийнятих рішень у життя; виробленню такої урядової політики, яка б сприяла розквіту продуктивних сил села;

- робота на місцях, у Радах базового рівня, контроль за місцевими органами виконавчої влади, співпраця з громадськими організаціями по захисту інтересів селянства;

- організаційна, виховна, пропагандистська робота на місцях по роз'ясненню суті аграрних перетворень, вихованню нової ідеології господарювання;

- участь у створенні фермерських господарств, асоціацій, кооперативів, інших нових форм господарювання, акціонуванні і

паванні колективної власності;

- створення шкіл по навчанню фермерів, пропаганда нового досвіду через партійну пресу.

Деякі з вказаних напрямів діяльності політичних партій на селі існують не як постійна і стала форма роботи, а періодично, як окремі акції тих чи інших партій. В цілому політичні партії України ще не готові до серйозної повсякденної роботи на селі. Майже всі партії у перспективі основою своєї соціальної бази вважають так званий середній клас, який складають і міцні сільські господарі, але поки що недостатньо працюють над тим, щоб цей клас виник і зміцнів якомога швидше.

Причинами недостатнього впливу з боку політичних партій на процеси в аграрній економіці є:

- слабкість і невелика чисельність політичних партій на Україні; недостатня визначеність ідеології та соціальної бази;

- надмірна політизація, ідейна нетерпимість, неприйняття інакшемишлення через відсутність належної політичної культури і демократичних традицій;

- недостатня увага до селян і жителів сільської місцевості як потенційної соціальної бази з боку багатьох партій; слабе залучення селянства до політичного життя;

- небажання об'єднати зусилля різних політичних сил у вирішенні завдань, які є близькими для партій різної політичної орієнтації.

Таким чином, на етапі "початкової багатопартійності" внесок політичних партій України у вирішенні завдань по виведенню сільської економіки із кризового стану і створенню умов для прогресивних перетворень не був адекватним складності і масштабу цих проблем.

Виходячи з цього, пропонуються деякі практичні рекомендації по здійсненню сучасної аграрної політики і посиленню дієвості впливу суспільно-політичних структур на хід аграрних перетворень:

- розробка і формування політичними силами України сучасної ідеології господарювання у відповідності з ідейно-політичними настановами і світоглядом того чи іншого політичного формування. Боротьба за поширення і в кінцевому рахунку втілення своїх ідей на всіх рівнях, починаючи вищими законодавчими і виконавчими органами і закінчуючи найширшими верствами населення;

- участь у виробленні програм соціально-економічного розвитку України, окремих регіонів, даної місцевості і активна участь у їх здійсненні;

- подолання політичного протистояння, пошук спільних інтересів, об'єднання зусиль в досягненні спільних чи близьких цілей; широке використання практики міжпартійних блоків і тимчасових союзів у вирішенні конкретних справ, наприклад, створення парламентських міжпартійних комісій по контролю діяльності уряду по здійсненню законів що стосуються села;

- активізація діяльності по прищепленню трудівникам села свідомості і якостей господаря, підйому їх ініціативи і творчості;

- активно сприяти формуванню нового соціального прошарку, основу якого становили б ініціативні та підприємливі трудівники села - фермери, орендарі, кооператори;

- політичний захист економічних інтересів усіх категорій трудівників села - і самостійних господарів і членів колективних формувань;

- надання конкретної допомоги сільським трудівникам і їх

організаціям як в організаційному плані, так і в протистоянні з господарською бюрократією;

- ширше використовувати можливості представників партій - депутатів Рад різних рівнів.

Основний зміст дисертації викладено в публікаціях:

1. Некоторые дискуссионные вопросы формирования новых производственных отношений в деревне /обзор печати/ // Актуальные проблемы современного общественного развития: Сборник научных трудов. Вып.15 // Харьковский институт инженеров железнодорожного транспорта. - Харьков. - 1991. - С.84-89.

2. Проблемы становления новых производственных отношений в аграрном секторе экономики // Тез докл. 53-й научно-технич. конфер. кафедр института и специалистов железнодорожного транспорта /19-21 ноября 1991 г./ - Харьков. - 1991. - С.101-102.

3. Громадсько-політичні процеси в Україні в другій половині 80-х - поч. 90-х років /у співавторстві/: Методичний посібник для викладачів та студентів. - Харківський інститут інженерів залізничного транспорту. - Харків, 1992.

4. Проблеми розвитку аграрного сектору України у програмних документах сучасних політичних партій // Харківський інститут інженерів залізничного транспорту. - Харків, 1992. - 15 с. - Деп. в УКРІНТЕІ, 22.12.92, № 2021 - Ук92.

5. Місце і роль суспільно-політичних сил України у здійсненні нової аграрної політики // Харківський інститут інженерів залізничного транспорту. - Харків, 1992. - 12 с. - деп. в УКРІНТЕІ, 22.12.92, № 2022 - Ук92.

6. Коаліції політичних сил в сучасному державотворенні України // Українська державність: історія і сучасність // Тез. доп. на Рес. наук. конфер. /Київ, 21-22 січня 1993 р./ - К., 1993

Сав

А в т о р е ф е р а т

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

ПРОБЛЕМИ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ДІЯЛЬНОСТІ
СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ

САЛАМАТИНА Тамара Миколаївна

Відповідальний за випуск - д.і.н., проф. Дмитроченко М.Ф.

Підписано до друку 11.01.93 р.
Формат паперу 60x84 1/16. Папер для множ.апаратів.
Друк офсетний. Умов.-друк, арк.1,6. Обл.-вид.арк.1,9
Тираж 120. Зам.17

Видавництво ХІІ, 310002 м.Харків, ГСП, вул.Фрунзе,21
Друк.ХІІТу, 310050, м.Харків, пл.Фейербаха,7.

AB 26.494

AB 26.494